

John Milton

IZGUBLJENI RAJ

Knjiga prva

Sadržaj

Ova prva knjiga izlaže najprije ukratko cijeli sadržaj: čovjekov neposluh i time uzrokovani gubitak Raja u koji je bio smješten. Zatim se dotiče prvog uzroka njegova pada, Zmije, ili bolje rečeno, Satana u Zmiji, koji, pobunivši se protiv Boga i privukavši na svoju stranu mnoge legije anđela, bijaše po Božjoj zapovijedi, zajedno sa svim svojim pristašama, protjekan s neba u veliki bezdan. Završivši s tim, spjev odmah ulazi u bit, prikazujući Satana s njegovim anđelima već palim u Pakao, koji ovdje nije prikazan u središtu (zato što se smije pretpostaviti da nebo i zemlja još nisu bili stvoreni, a zasigurno još nisu bili prokleti), nego na mjestu potpune tame, najprikladnije nazvane Kaos. Tu se Satan, sa svojim anđelima, ležeći u ognjenom jezeru, zgromljen i zgranut, poslije nekog vremena oporavlja, kao iz bunila, doziva onog koji, najbliži mu po činu i položaju, leži do njega. Raspravljaju o svom jadnom padu. Satan budi svoje legije koje do tada ležahu na isti način zgranute. One se dižu, prebrojavaju se i postrojavaju za

bitku; navode se imena njihovih glavnih vođa, prema idolima poslije toga poznatim u Kanaanu i susjednim zemljama. Satan im se obraća govorom, tješi ih nadom da će ponovno zadobiti nebesa, ali na kraju im govori o novom svijetu i novoj vrsti bića koje će, u skladu s jednim starim proročanstvom ili glasinama, biti stvoreno na Nebu, jer mišljenje brojnih drevnih otaca bilo je da su anđeli postojali prije ovog vidljivog svijeta. Da se dozna istina o tom proročanstvu i što da se u vezi s tim odluči, on se obraća cijelom saboru. Što njegovi ortaci tada poduzimaju. Pandemonij, Satanova palača, naglo sagrađena, diže se iz ponora. Velmože pakla ondje sjede i vijećaju.

Čovjekov prvi neposluh i plod
 sa zabranjenog stabla, čiji okus
 donese na svijet smrt i sav naš jad,
 s gubitkom Raja, dok nas veći Čovjek ¹
 ne spasi, stekav' opet taj stan sretni, 5
 pjevaj Nebèska Muzo, što na vrhu
 Horeba ² ili Sinaja pastíra
 nàdahnu onog koji pouk dàde
 izbranom rodu ³ da Nebo i Zemlja
 iz Kaosa ⁴ su nastali; il' ako 10
 Sion ⁵ je i Silòà ⁶ potok koji
 pòteče voljom Božjom, draži tebi,
 otud te molim, pomoć pjesmi mojoj
 odvažnoj pruži, nad Aonsku goru ⁷
 kâni se vinut ona k cilju što je 15
 neìskušan još prozom ili stihom.
 Al' prvo, Duše, Ti kom draže, prije
 svih hramova, bje prâvo, čisto srce,
 pouči me, jer znaš; Ti od početka
 prisutan bješe, kao golub ⁸ moćnim 20
 krilima lebdeć' nad Bezdanom silnim
 plodeći ga; što ù meni je támno
 prosvijétli, što je nìsko uzdigni
 pa da visinom velike te tame
 mogu dokazat Vječitu Provídnost, 25
 opravdat Božje postupke spram ljudi.

Prvo, jer nebo pogledu tvom ništa
 ne skriva, ni dno Pakla, reci nam
 što nàgna nam Praroditelje da se,
 tu sretni, Nebu mìli, odmetnu 30
 od Tvorca svog, da prekrše mu volju
 zbog jedne zabrane, ⁹ a svijet bje njihov? ¹⁰
 Tko prvi ih na zlu tu nagna bunu?

Paklena Zmija, onaj što lukavstvom, iz osvete i zlobe, prevario	35
Majku je ljudskog roda, nakon što ga gordost s Nebesa baci s cijelim mnoštvom buntovnih Anđela uz čiju pomoć htjede se slavom dić' nad rávne sebi, mnijuć' da će se s Nájvišim izravnat,	40
ako se opre; s oholim tim ciljem on protiv trona i kraljevstva Božjeg pòvede grešni rat na Nebu, tašt, zaludan boj. Tad Svemoćna ga Sila gorućeg baci s prozračnoga neba	45
strmòglavce uz strašan lom i požar, u propast bez dna, da u adamàntnim lancima oganj kazne trpi jer se na Svemogućeg oružjem dić' drznu.	50
Razdoblje devetòstruko, što smrtnim dan i noć mjeri, on je, s groznom družbom, ležao, svladan, vrteć' se u jazu ognjenom, proklet, prem besmrtn; kob tâ bijes mu bùdi, jer misô na sreću izgubljenu mu, i na vječne patnje,	55
muči ga: baca okolo zli pogled što odraz silne groze je i bola zajedno s čvrstom mržnjom i taštinom upornom; odmah, kôšto anđel može, spazi on predjel strašan, pust i divlji,	60
tamnicu groznu oko koje kao da svud peć gori, al' svjetlosti nema taj plam, no neku tamu vidljivu da prizori se grozē vidjet mogu, bolni kraj, tužne sjene, gdje stan mir ni spokoj nema, niti stiže nada, što stiže svima, nego traje muka	65

beskrajna, ognjen potop što ga hrani
 sumpor što trajno, nepotrošiv, gori;
 taj je kraj Vječna pripremila Pravda 70
 za tē pobunjenike, prâvo mjesto
 u mrkloj tami, kob odredila im
 od sjaja neba i Boga dalêko
 kô triput s centra do najdäljeg pôla.
 O, razlike li s mjestom s kog su pali! 75
 Drugare pâda svog tu, savladane
 poplavam› i olujam› silne vatre,
 prëpozna on i jednog, najbližeg mu
 po zlu i moći, što se uza nj vârja,
 što Belzebub ¹¹ u Palestini potom 80
 bje nazvan. Njemu arhizlotvor, stoga
 na nebu nazvan Satan, ¹² drskim glasom
 razbivši grozni muk, ovako reče:
 „Ako si onaj, srušen sad i posve
 drukčiji no u sretnom carstvu svjetla 85
 gdje bje odjeven višnjim sjajem većim
 no sjaj svih mirijada, što ga savez,
 misô, cilj isti, nada i opasnost,
 u poduhvatu slavnom, a sad bijeda
 u slomu istom, zá me veza, vidiš 90
 u kakav ponor s kakve smo visine
 pali, pa tim grom njegov toli jače
 tutnji, a tko je dotad za moć toga
 oružja strašnog znao? Ne kajem se,
 niti se bojim tog što Pobjednik nam 95
 gnjevan još može zadat, nit se mijenjam;
 izvana premda potamnjev, taj čvrst
 naum i visok prezir, jer mi čast
 bje povrijeđena, nagnala me ũ boj
 s Višnjim i sa mnoom neizmjerne mnoštvo 100
 naoružanih Duhova što vlast

- drznuše mu se prezret, cijeneć' mene,
 višnjoj mu sili suprotstaviv' svoju,
 u neizvjesnoj bitci širom neba
 uzdrnav' tron mu. Bitka jest, al' sve 105
 još nije izgubljeno, čvrsta volja,
 besmrtna mržnja, osveta što slijedi
 hrabrost, pokorit neće se, nit' uzmać:
 što ima još što tim se svladat ne da?
 Njegova moć iḡ gnjev tu slavu nikad 110
 otet mi neće. Klećeć' molit milost,
 ili pak snagu obožavati
 onoga što od ove mu se ruke
 nedavno treslo carstvo, to bi bilo
 zaista nisko, sramota još niža 115
 od pada tog; jer sudbom moć Bogòvska
 i nebeska nam bît su besmrtni,
 i jer ta slavna zgoda znak je da smo
 oružjem ravni, a predviđat znamo,
 smijemo s više nade ući silom 120
 ili lukavstvom u rat nepomirljiv
 i vječan s našim dušmaninom silnim,
 što slavi sad i pretjerano sretan
 sâm vlada kao tiranin na nēbu.“
- To reče anđel odmetnik, al' s bolom, 125
 hvaleć' se glasno, al' uz dubok očaj.
 Tad mu ovako reče sudrug drski:
 „O kneže, vođo mnogih višnjih sila,
 ti što se čete serafa ¹³ u boj
 poveo i, u činu strašnom, hrabro 130
 ugrozio tron vječnog Kralja Neba,
 na kušnju staviv' vrhovnu mu prevlast,
 stečenu silom, slučajem il' sudbom;
 predobro vidim i kunem čin grozni
 što tužnim padom i porazom sramnim 135

uze nam nebo i svu ovu vojsku
moćnu u propast baci tako nisko,
da čak i bozi i nebeske Bića
propasti mogu; nepobjediv premda
um je i duh, a snaga će se vratit, 140
slava nam ipak gasi se, a sretno
stanje u vječnu tu nam pade bijedu.
Alʼ što pak ako je pobjednik taj (što je
svemoguć mnim po sili, jer tek takav
mogo je svladat silu poput naše), 145
svu snagu nam i duh je ostavio
kadrim da muke izdrži i snosi,
da lakše njegov pobjednički gnjev
podnesemo, ilʼ da smo roblje mu,
po ratnom pravu, što god da je htio, 150
radili mi u ognju tu sred Pakla
ilʼ sluge bili u tom bezdanu mu,
koja nam korist što još osjećamo
jednaku snagu ili vječno biće,
kad moramo podnositi vječnu kaznu?“ 155
Nato mu arhizlotvor brzo reče:
„Kerube ¹⁴ pali, bijedno bit je slab
u radu ili patnji, ali vjeruj
dužnost nam neće biti činiti dobro
nego zlo, uvijek, to nam naslada je, 160
jer to je protiv njegʼve volje kojoj
opiremo se. Ako mu je naum
da se iz našeg zla što dobro rodi,
naš posô izopačit je taj cilj
te i u dobru naći sredstva zla, 165
što često može uspjet, a i njega
razljutit možda, vjerujem, i skrenut
nakane mu sa zacrtanog cilja.
Alʼ pobjednik, gle, gnjevniji opozvao

- osvetnike je svoje i hajkáče 170
na dveri neba; sumporni grăd što je
šibo nas u olúji prođe, more
ognjeno stvoriv», što nas je u padu
s visina neba primilo, i gromu,
s krilima munje i žestokog bijesa, 175
nestade možda strijelā pa sad više
kroz ponor pust i beskrajan ne rîće.
Iskoristimo to što prezir, ili
zasićen gnjev nam protivnikov pruža.
Vidiš li onu sumornu ravnícu, 180
zaboravljenu, divlju, pustu, mračnu,
koju tek sjaj tih plamenova modrih
blijedom i strašnom čini? Tamo haj» mo
iz uzburkanog plamenog tog mora,
počinut, ako počinka tu ima, 185
okupit naše potisnute snage,
razmislit kako i nadalje vrijeđat
dušmana nam, nadoknadit gubitak,
prevladat ovu strašnu nevolju,
vidjet da b̌ nada može nas okrijepit, 190
ako već ne zna odagnat nam očaj.“
- Najbližem drugu tako reče Satan
dignuvši glavu iznad vâlā, iskre
sipljuć iz oka, drugim udovima
bujicom pužuć, dug i širok mnoge 195
pokrivajuć áre, golem tijelom
kô oni što u bajci su Titáni ¹⁵
i djece Geje, ¹⁶ koji ratovahu
s Jupiterom, il' Brijarej, ¹⁷ Tifon, ¹⁸ kojem
špilja kraj Tarza bje, il' morska neman 200
Levijatan ¹⁹ kog, od svih bića morem
što plivaju, najvêćim stvori Bog;
često dok sni na norveškoj on pjeni,

kormilar male zalutale barke
 zna, noću, kažu mornari, u krljušt 205
 sidro mu bacit, misleć da je otok,
 i usidrit se uza nj, dok noć more
 odijeva, žudno čekajući zoru.
 Ležаше tako arhizlotvor pružen,
 vezan uz oganj jezera, i ne bi 210
 digô il makô glavu, da mu volja
 svevladajućeg neba nije to
 dala, dopustiv namjere mu mračne,
 da zločine ponavljajući ná se
 prokletstvo može navuć, dok зло želi 215
 drugim, da bijesan vidi kako sva
 njegova zloća služi tek da vječnu
 dobrotu, milost i sućut donèse
 čovjeku kog je zaveo, a propast
 trostruku, gnjev i osvetu na nj prospe. 220
 Ustavši naglo iz jezera, diže
 svoj moćni stas; na svakoj ruci plam je
 unatrag mu palûcao, valovit
 tekući posred grozne te dolîne.
 Tad raširenih krila let svoj uvis 225
 usmjeri tmastim služeći se zrakom
 što čudan teret osjeti, i dóđe
 na suho, ako tlo je to gdje gori
 čvrst plam, kô što na jèzeru bje tekuć,
 i takve bóje, kô kad snaga vjetra 230
 podzemnog nosi brdo otkinuto
 s Pelora, ²⁰ ili s razdmanih stijena
 tutnjeće Etne čija utroba
 zapaljiva, porađajući vatru
 oplemenjenu bijesom rúďā, vjetar 235
 snaži dok smrad i dim sve podnožje
 pokriva; noga prokleta tu náđe

oslonac. Drug je slijedio ga njegov
likujuć' s njim što svladaše Stiks, ²¹ kao
bogovi, i to svojom obnovljenom
snagom, a ne po volji više sile. 240

„Je l' ovo kraj i tlo i podneblje“,
tad reče pali arhandel, „i mjesto,
zamjena nam za nebo, taj mrak tužni
za onu svjetlost nebesku? Nek bude, 245

jer taj što vlada sad, određuje
to što je pravo: bolje dalje od njeg'
kom je um jednak a dâna moć veća
od njemu rávnih. Zbogom, sretna polja
gdje radost vječno živi, zdravo stráve, 250

pakleni svijete, ti najdublji Hade,
novoga gospodara primi, čiji um
mjesto ni vrijeme promijenit ne mògū.
Um je sam sebi mjesto i u sěbi

od pakla stvara nebo, od neba pako. 255

Svejedno gdje sam, ako sam još isti,
i što god da sam, tek da nisam manji
od njeg' što grom ga većim stvōri! Ovdje
slobodni ćemo barem biti, Višnji

ne sazda ovo iz zavisti, neće
tjerat nas otud, vladat ćemo ovdje 260

sigurni, a to vrijedi i u Paklu:

bolje bit vlast u Paklu, no rob Nebu.

Al' zašto pustit prijatelje vjerne,
supatnike, ortake našeg pada, 265

da ostanu u bari zaborava,
ne pozvat ih da s nama podijele
nesretni ovaj stan, il' da još jednom,
združeni silom, vidimo što dâ se
na Nebu steć, il' izgubit u Paklu?“ 270

To Satan reče, a Belzebub njemu
odvrati ovo: „Vođo sjajnih vojski

što Svemoćni je tek porazio ih,
 čuju li glas tvoj, najvaživlje im jamstvo
 nade u strahu i pogibli, što ga 275
 u krajnjoj nuždi, u kreševu bitke
 najžešće, čuše u svim naletima,
 kao znak najsigurniji, to hrabrost
 povratit će im i živost, prem sada
 leže u onom jezeru od ognja, 280
 kô ì mi prije, zgranuti, smetèni,
 što nije čudno, nakon takva pada.“

Tek što to reče kad vrhovni zloduh
 k obali póde; njegov teški štit
 eternog kova, ogroman, čvrst, kružan 285
 zabačen straga, širokog obujma,
 na leđima mu bje kô mjesec što ga
 kroz leću gleda majstor iz Toskane ²²
 s Fiesola ²³ noću ili u Valdarnu, ²⁴
 da nove zemlje, rijeke i planine 290
 otkrije on na pjegavoj mu kugli.
 Koplje mu, prema kojem bor najviši,
 ubran u gorju norveškom za jarbol
 admiralskoga broda, bje tek štap,
 oslonac mu u nesigurnom hodu 295
 tlom užarenim što azuru neba
 ne sličì, k tome pregrijani zrak je
 bolno ga bio, vatrom zasvođen;
 ìzdrža ipak on dok stiže k žalu
 ognjenog onog mora, stade, zazva 300
 legije svoje, anđele što leže
 gusto kô lišće ujesen po vodi
 u Valombrosi ²⁵ gdje etrurske sjene
 kô svodovi se dižu, il' kô šaš
 kad Orion, ²⁶ naoružan olujom, 305
 Crvenom moru uzburka val koji

- Buzirisa ²⁷ i memfisku mu prèkri
konjicu, dok su gnali žitelje
Gošena, ²⁸ s mržnjom lukavom, a oni
na sigurnom su gledali gdje plove 310
slomljena bojna kola im i trupla,
jezerom gusto razasuti leže
odbačeni, pod dojmom strašne mijene.
On zazva glasno da sav ponor Pakla
odjeknu: „Borci, kneževi, plemići, 315
vi cvijeće neba, nekoć vašeg, sad
izgubljenog, zar takav očaj može
obuzet vječne duhove, iḷ ovo
mjesto vam služi da vam nakon bitke
vrati se snaga jer je ovdje usnut 320
ugodno kô u dòlinama Neba?
Iḷ zakleste se u tom jadnom stanju
da pobjednika štovat ćete, koji
kerube gleda sad i serafe
sred oružja i stjegov a im, dok 325
s nebeskih dveri brzi mu goniči
ne siđu i ne ugrabe trenutak
da klonule nas zgaze, iḷ da nà dno
tog grotla mnogim prikuje nas gromom.
Diẓ̌ te se, iḷ nek zauvijek ste pali.“ 330
- Čuše, od srama raširiše krila,
kô onaj što stražarit mora kad ga
izà sna trgne netko kog se boji,
pa prene se i pravi da je budan.
Nije da nisu bili svjesni stanja 335
svog teškog ili svojih ljutih muka,
ali na glàs svóg generala bezbroj
njih odazva se. Kao kada moćni
štap Amramova sina, ²⁹ u dan zao
za Egipat, crn oblak skakavaca 340

nošenih vjetrom sa istoka, dozva,
što sručiše na carstvo faraona
zlog se kô noć, zamračivši sav Nil,
toliko tih je anđela zlih bilo
pod svodom pakla u létu, sred vatri 345
gornjih i donjih i okolnih onih,
dok, kao znak im, podignuto koplje
velikog im sultana, mašuć, put
pokazuje im, te sletješe mirno
na sumpor čvrst, svu prekrivši ravnicu, 350
mnoštvo što nikad napučen ga sjever
iz hladnih skuta nê izli da pređe
Rajnu i| Dunav, kad barbarski rod mu,
kô potop, stiže na jug, šireći se
od Gibraltara do libijskog pijeska. 355
iz svakog puka i čete glavári
i vođe tad požuriše do svoga
zapovjednika silnog, likovi
božanstveni, nadljùdski, kneževi
na nebeskom što nekoć bjehu tronu, 360
premda iménā u spisima neba
sad nema im, jer pobuna ih njina
izbrisala iz Knjige je života, ³⁰
nit' nova bjehu dobili među
Evinom djecom, sve dok iduć' zemljom 365
po Božjoj volji kušajući ljude
himbenošću i lažju, veći dio
ljudskoga roda ne iskvare tako
da Tvorca svog se odrekne i slavu
nevidljivu preòbrazu u lik 370
životinjski mu, slaveć' obredima
bludnim ga, punim raskoši i zlata,
i djavole da štuje kô božanstva;
ljudi pod raznim imenima otad

znaju ih kao poganske idole. 375

Imèna, Muzo, reci im; tko prvi,
tko zadnji, prenut, s ognjenog tog loga
na zov svog cara, činom najbliži mu,
osobno pride na tom golom žalu,
dok ostali po strani stajali su? 380

Vode to bjehu što iz jame pakla
lutaju tražeć plijen na zemlji, tron
svoj drznuvši se postaviti uz Božji,
svoj žrtvenik uz njegov, bozi koje
štovahu ljudstva okolna prkòseć 385

Jahvi što grmi sa Siona sjedeć
na tronu među kerubima, gnusne
oltare svoje postavljajuć često
u njegov hram, i kletim stvarima mu
skrnaveć svete obrede i službu, 390

vrijeđajuć mrakom svojim njegov sjaj.
Prvi bje Moloh, ³¹ strašni kralj, u krv
žrtava ljudskih i plač roditelja
ogrezo, prem od buke bubnjeva ga
ne čuju dok im djeca kroz plam idu 395

k mračnom idolu tom. Amonci ³² njega
u Rabbi, ³³ u toj močvarnoj dolini,
u Argobu ³⁴ i u Basánu, ³⁵ sve do
Arnona ³⁶ krajnjeg štovali su. Ljut
na takvo hrabro susjedstvo on srce 400

nàvede mudrom Salamonu hram
da podigne mu naspram hrama Božjeg,
na sramnom brijegu, ³⁷ i gaj u dolini
Hinom, ³⁸ što otad crna se Gehéna
i Tofet ³⁹ zove, jer je slična paklu. 405

Tad dóđe Kemoš, ⁴⁰ strah Maobske djece
od Aroera ⁴¹ do Neboa ⁴² i
Abarima ⁴³ na jugu, u Hešbon ⁴⁴

i Horonaim, Sihonovo carstvo, ⁴⁵
 što leži iza cvjetne lozne Sibme, ⁴⁶ 410
 i Eleale, ⁴⁷ sve do Mrtvog Mora.
 Drugo mu ime Peor ⁴⁸ bje, kad Sion
 na putu s Nila namami u Šitim ⁴⁹
 da ga, što jad im zada, bludno štuju.
 Orgije bludne proširi on otud 415
 na onaj sramni brijeg gdje ubojice
 Moloha bješe hram, strast puna mržnje,
 dok Jošija ⁵⁰ ga ne baci u pako.
 Slijede tad oni što ih sve od voda
 Eufrata da potoka što dijeli 420
 Sirijsko tlo od Egipta, Astarta ⁵¹
 i Baal ⁵² zovu, ona prva žensko,
 a drugi muško. Jer dusi, kad hoće,
 mogu spol imat, ili oba, tako
 nježna im čista, istorodna bit je, 425
 ni zglob ni ud joj nije vez ni spona,
 nit' oslonac je krhka kost im, kao
 nezgrapnoj pūti, već uzevši lik,
 prostran il' sažet, sjajan ili mračan,
 hirove svoje zadovoljit mogu, 430
 vršeći djela ljubavi il' mržnje.
 Rod Izraelov svoj Žive Snage
 zbog njih se često ödreće i pust
 ostavi oltar pravedni mu, štujuć'
 bogove zvjerske, glavu stog u bitki 435
 jednako pognu ginući od koplja
 prezrivi svojih dušmana. Tu dođe
 Aštoret, ⁵³ što Feničani je zovu
 Aštartom, kraljicom nebésa, s mladim
 mjesecom, kojoj noću mlade djeve 440
 sidonske ⁵⁴ poju, zavjetujuć' joj se,
 u Sionu također, gdje joj hram

bješe na gori gnusnoj što ga sazda
 onaj kralj ženoljubac ⁵⁵ što, prem srca
 široka, lijepom pogankom zaveden, 445
 lažne idole štöva. Zatim dóđe
 Tamuz ⁵⁶ što rãnom u Libanu mãmi
 sirijske djeve da ljubavnom pjesmom
 po čitav ljetni dan mu žale kob,
 dok mu iz rodne stijene mirni Adon ⁵⁷ 450
 teče u môre crven tobož' od
 godišnjih rana Tamuzovih; kćeri
 sionske istim žarom priča ta
 zãrazi, strast im Ezekijel ⁵⁸ vidje
 u svetom trijemu kad, viđenjem vođen, 455
 ugleda okom idolopoklonstvo
 otpadnog Jude. Dóđe za njom onaj
 što žalio je zbilja kad mu kovčeg
 zavjetni smrsko kip je, ruke, glavu,
 na pragu hrama vlastitog, gdje pade 460
 sramoteć' time poklonike svoje;
 Dagon ⁵⁹ to bješe, morska neman, čovjek
 odozgo, dolje riba, hram mu bješe
 u Azotu, ⁶⁰ strah cijelom Palestinom
 širio je, u Gatu, ⁶¹ Askalonu, ⁶² 465
 Akaronu, ⁶³ i granicama Gaze.
 Slijedio ga je Rimon, ⁶⁴ kôm stan krasni
 bje lijepi Damask, na obali plodnoj
 Abana ⁶⁵ i Farfára, ⁶⁶ bistrih rijeka.
 I on bje protiv kuće Božje, jednom 470
 gubavca ⁶⁷ jednom izgubi a dobi
 Ahaza, ⁶⁸ kralja osvajača, kojeg
 nagna da prezre oltar Božji, drugim,
 sirijskim, da ga zamijeni na kojem
 žrtve će gnusne prinosit i štovat 475
 bogove onih poraženih. Za njim

išla je četa od davnine znána,
 Oziris, Horus i Izida, s pratnjom,
 što činima i čudovišnim likom
 Egipat i svećenstvo zāvede 480
 da radije uzmu bogove s oblikom
 životinjskim neg' ljudskim. Izrael
 također: zlato ponudivši, tele
 stāvi na Horeb; ⁶⁹ pobunjeni kralj ⁷⁰
 udvöstruči taj grijeh, u Betelu ⁷¹ 485
 i Danu, volu prispodobiv' Jahvu,
 svog tvorca što ga, kad iz Egipta
 izíde, zgrömi, njega i prvénce
 njegove i sva blejeća božanstva.
 Belial ⁷² dóđe zadnji; s neba nije 490
 bludniji pao duh što porok voli
 poroka ràdi; nema hram, nit' dimi
 oltar mu se, al' tko je češće ondje
 gdje svećenik će postat bezbožnik,
 kô Elijevi sinovi, ⁷³ kad bludom 495
 i nasiljem hram napuniše Božji.
 I palačom i dvorom vlada on,
 i gradovima raskošnim gdje ori
 vrevu se iznad najviših im kula,
 i nepravda i zločin, a kad smrači 500
 ulice noć, tad lutaju tu djeca
 Belijalova, pijana i drska.
 Sodoma o tom svjedok je i ònā
 noć u Gibéji, ⁷⁴ kad izložili su
 inoću, da se spriječi silovanje. 505
 To bjehu prvi po čini i moći;
 i mnogi drugi tu bjehu, sve slavni,
 bogovi jonski, što rod Javanov ⁷⁵ ih
 bozima dīža, rođeni tek nakon
 neba i zemlje, tvorca njina; Titan, 510

prvénać, s brojnim porodom, kô mlađi
 Saturn prvenstvo ote, a sin njegov
 i Rein, Zeus, ote ga pak njemu,
 vlast prigrabivši; bijahu na Kreti
 i Idi znani, zatim navrh snježnog 515
 Olimpa hladnog vladahu po srijedi
 najvišeg neba, il' na delfskoj hridi, ⁷⁶
 i Dodoni, ⁷⁷ pa sve do ruba dorske
 zemlje; sa starim Saturnom pak drugi,
 Jadranom pa do polja Hesperskih ⁷⁸ 520
 bježeć, tlom keltskim stigoše do krajnjih
 otoka. ⁷⁹ Mnoštvo takvih tu se sjāti,
 pogleda mekog, plaćnog, premda s iskrom
 radosti tmurne videć da im vođa
 nē klonu, i da u propasti svojoj 525
 propali nisu; to na lice baci
 sjenu mu sumnje, al' on brzo staru
 povrati gordost, rijećima što tobož'
 velike su a prazne, on im diže
 klonulu hrabrost i rasprši strah. 530
 Naredi da uz borbeni zvuk truba
 i fanfara se podigne stijeg njegov
 moćni; za sēbe Azazel ⁸⁰ tu čast
 zatraži, viši kerub, po svom právu;
 na blistavom on koplju tada rāzvi 535
 taj barjak carski koji visok zasja
 kô mēteor, lepršajuć na vjetru,
 s vēzom od zlatnih niti i dragulja,
 sarafskog znakovlja, trofejā, reski
 dok metal ratne svirao je zvuke, 540
 na što sva vojska odazva se, klikom
 parajuć Pakla svod i plašēć, pod njim,
 kraljevstvo Kaosa i stare Noći.
 Kroz tamu vidje deset tisuća se

zastava u taj mah, gdje se u zraku 545
sjajne viôre; s njima diže šuma
kopalja se, i šljemove i ûz njih
štitova gusti redovi u nizu
beskrajnom. Krenuše u bĕsprijekornoj
falangi, dorski, ⁸¹ uz zvukove frula 550
i tihih zurla – kakvi do visina
plemenitih su duh junaka starih
dizali, za boj spremnih, gnjev ne budeć'
njima, već hrabrost ĉvrstu, koja ne da
da strah ih gna na bijeg il' sramni uzmak, 555
u stanju tonom smirit i ublažit
tegobne misli i odagnat strepnju,
sumnju i strah od smrti, bol i muku
iz uma smrtnih il' besmrtnih. Stoga
odluĉno, dišuć' istim dahom, tiho 560
stupahu, na taj zvuk što blažio je
bolne im stope vrelim tlom. Iz mraka
izroniv' stade taj stroj strašan, grozne
duţine, sjajnog oruţja, u ruhu
ratnika davnih, sa štitom i kopljem, 565
ĉekajuć' kakvu zapovijed ĉe izdat
moćni im Vođa. Iskusnim on okom
redove bojne odmjeri i hitro
obavi smotru bataljuna – toĉnost
postrojbe, izgled i stas im boţànski – 570
prebrojivši ih. I gordost tad srce
ispuni mu te, oĉvrsnuvši snagom,
likovaše, jer nikad otkad Ćovjek
stvoren je, takve ne bje sile, svaka
sram tĕ Pigmejci ⁸² su što ratovahu 575
sa Źdralima: - da divovskom se rodu
Flegre ⁸³ heroji pridruţe što s Tebom ⁸⁴
bojevahu i Trojom, gdje im bozi

pomagahu obòstrano, i sve
 priče o sinu Utherovu ⁸⁵ s krugom 580
 vitezā britanskih i bretonskih,
 i svi što liše, kršteni il' ne,
 kod Aspramonta krv, il' Montalbana,
 u Damasku, Maròku, Trebizнду, ⁸⁶
 il' tî što ih iz Afrike Bizèrta ⁸⁷ 585
 posla kad Karlo Veliki s vlastelom
 svôm pade kod Fontàrabije, ⁸⁸ nisu
 junaštvom ravni ovim što sad motre
 Zapovjednika strašnog svog, a on,
 stasom i kretnjom viši od svih, stoji 590
 gord kao toranj: još je bivši sjaj
 čuvao lik mu, bez obzira nà to
 što Arhandel je pâli i što slava
 potamnjela mu bje, ko suncu, kada
 u osvit zrâke okrznete širi 595
 kroz zrak pun magle, il' kad kobnu sjenu,
 Mjesecom skriven, pomračivši baca
 na pola svijeta i promjenom plaši
 zapanjene vladare. Premda taman,
 sjajniji bješe od njih svih, al' lice 600
 izbrazdao mu grom je, a blijed obraz
 pun mi je briga, ipak čvrsta hrabrost
 i smišljen ponos ispod obrva mu
 osvetu čeku; pogled krut mu ipak
 grižnju i patnju otkriva dok gleda 605
 drugare, to jest sljedbenike svog
 zločina (nekoć pune sjaja), zâvijek
 osuđene da bol im usud bude,
 njih milijúne što ih grijehom s neba
 progna, a bunom svojom liši vječne 610
 sreće; gle kako vjérni stoje, premda
 nesta im slave, kao kad grom s neba

spali u gori hrast i^b bor, a on
 spržena vrha, gol, a golem, strši
 na opaljenom proplanku. Prozbòrit 615
 htjede; tad dvostruk njihov red se sàvi
 s krilā i napol okruži ga s plemstvom
 čitavim: pozor učini ih nijemim.
 Započe triput, al^b unatoč sramu,
 zaplaka, kô što anđel zna; na krāju 620
 riječ mu, uz pratnju uzdahā, put náde:
 „O besmrtni vi dusi, o vi sile
 po snazi ravne Svemoćnom – ta borba
 neslavna nē bje, premda kraj bī strašan,
 što svjedoči nam to mjesto i strašna 625
 promjena, mrska i izreć^u je. Koji
 vidovit um je, iz dubina znanja
 sadašnjeg ili prošlog, slutit mogo
 da ika takva združena će sila
 bogova, kô ta tu, pretrpj^et poraz? 630
 Tko vjeruje to da, unátoč padu,
 legije ove moćne, čiji izgon
 ispraznio je Nebo, neće ustat
 od sebe i povratit kraj svoj rodni?
 Neka mi vojska nebeska je svjedok, 635
 kolebljivost mi, i^b strah, nije razlog
 što nade su nam propale, već on,
 dotad Kralj Neba, siguran na tronu,
 ugledu starom i^b pristanku nekom
 zahvaljujuć, i^b običaju, punom 640
 svom veličanstvu, al^b još krijuć^u snagu,
 koji nas nagna na čin naš, i pad.
 Njegovu odsad znamo moć, i svoju,
 stog nov rad povest^u nećemo, nit^u bojat
 novog se, ako bukne: glavni cilj nam 645
 potajni rad je, varkom i^b lukavstvom

- postić što nismo mogli silom; òd nas
bar iz dalèka nek sazna da silom
tko pobijedi pobijedio je napol.
- Svjetove nove stvara prostor; kruži 650
Nebom glas da već òdavno on kani
stvorit svijet i na njemu smjestit rod
što svojom će ga naročitom pažnjom
udostojati, kô i Djecu Neba.
- Tu, makar iz radoznalosti, mogli 655
prvi put bismo nàpast – tu, il' drugdje:
jer paklena ta rupa neće dugo
Nebeske duhove u ropstvu držat,
nit' će ih ponor tamom krit, al' Sabor
mora potvrdit to. Za mir je kasno, 660
pokornost svatko mrzi, rat stog, rat,
tajno il' javno, objavljen bit mora.“
- To rěče; milijune mačeva
trgnuše s bedra moćni kerubi
da potvrde te riječi, nagli bljesak 665
obasja Pako širom, Dižuć dreku
na Svevišnjega, gnjevno stežuć mač
o štitove su ratoborno tukli
izazov šaljuć svodu Nebeskom.
- Blizu bje brdo čiji grozni vrh 670
rigaše dim i oganj, sve je drugo
naslaga sjajna krila – jasan znak
da metal mu u utrobi se krije,
sumpora djelo. Tamo brojne čete
krilatom žurbom krenuše, kô grupe 675
inžinjerske što s lopatom i krampom
idu pred carskim taborom da járke
pràve il' bedem dižu. Mamon ⁸⁹ ih je
vodio, najpognùtiji duh zbačen
s Neba, jer i na Nebu misao je 680

i pogled dolje okretao, više
 diveći tlu se Neba, zlatu nà njem'
 no ičem' svetom i božanskom što je
 blaženima užitak. On, i njegov
 nagovor, prvi nagnao je ljude 685
 da riju tlo, da grešnim rukama
 utrobi Majke Zemlje otmu blago,
 što bolje da je skrito. Krupnu ranu
 družba ta brzo otvori tom brdu
 i zlatna rebra iskopa. Što blaga 690
 ima u Paklu nije čudno, taj
 otrov baš tu i pripada. Nek oni
 što hvastaju se, kao čudom, kulom
 Babilonskom i djelom kraljeva
 Memfiskih, ⁹⁰ shvate da ta zdanja slave 695
 i snage i umijeća dusi kleti
 nadmašiše bez muke, za sat stvoriv'
 što ni za čitav vijek, uz trud neprèstan
 bezbrojnih ruku, oni jedva mogu.
 Na bliskom polju s rupama u koje 700
 tekuća vatra iz jezera branom
 skrenuta stiže ozdo, drugo mnoštvo
 sjajnim umijećem topilo je rude,
 razdvajalo ih, kupeć' zlatnu trosku;
 a treći brzo iskopaše ù tlu 705
 kalupe i iz uzavrelih rupa
 napuniše im spretno svaki kutak –
 kao što jedan zapuh brojne cijevi
 orguljske znade napuniti zvukom,
 Uskoro zdanje golemo se diže 710
 iz zemlje kao dah uz zvuke slatkih
 skladbi i mīlozvučnih glasova,
 kao hram, oko kojeg poredani
 pilastri su i dorski stupovi

- sa zlatnim arhitravom: mnogi tu 715
 friz je i vijenac, i reljef za ukras;
 zlatom je prekrit krov. Ni Babilon,
 ni Kairo, u sjaju takvom ne bje
 na svom vrhuncu kad Serafisu ⁹¹
 i Belusu ⁹² hram ukrašavali su 720
 i kraljevima tron, dok s Asirijom
 Egipat sjajem takmio se. Uvis
 diže se čvrsto zdanje, odmah vrata
 mjedena, širom se otvoriv', prostor
 pokazaše unutra, golem, iznad 725
 glatkog i ravnog poda; s lučnog svoda,
 čarolijom su spretnom obješene
 zvjezdane bile svjetiljke i baklje
 u kojim nafta i asfalt je, sjajeć
 nebeskim sjajem. Mnoštvo hitro úđe 730
 diveć se; neki hvališe rad, neki
 graditelja: na Nèbu ruka njemu
 po gradnji mnogih kula bješe znana,
 gdje boraviše Anđeli sa žezlom
 kô prinčevi što vrhovni ih Kralj 735
 ũzdiže do te moći, davši vlast
 staležu svakom prema stupnju sjajnom.
 Štovano mu i znano bješe ime
 u staroj Grčkoj i Àuzioniji ⁹³
 gdje Mulciber ⁹⁴ ga zvahu, pričajući 740
 kako ga s neba gnjevni Jupiter
 s kristalnih kula baci: sve od zore
 padao je do podne i od podne
 do u noć ljetnog dana kada pade
 sa suncem kao repatica zvijezda 745
 na Lemnos, otok egejski. ⁹⁵ To kažu,
 griješeć, jer mnogo prije pade on
 s buntovnom svojom družbom, zalud bje mu

što zidaše na Nebu kule, spräve
ne spasiše ga njegove, već s družbom 750
strmoglavljen je da gradi u Paklu.

Krilati nato glasnici, na višnji
nalog, uz silnu pompu i zvuk truba,
kroz cijelu vojsku objaviše da će
svečani sabor se održati 755

u Pandemôniju, u prijestolnici
Satana i vlastèle mu. Na glas im
najvažniji po izboru il' činu
iz svake čete i puka tad dóđe
stotinama i tisućama drugih 760

praćen; sve bješe zakrčeno, vrata
i trijemovi, najviše širna sala
(kô polje gdje najbölje vitezove
poganske, pred sultánom hrabri borci,
oružju vični, pozivlju na borbu 765
do smrti il' na nàdmetanje kopljem)

krcata jem i na tlu i u zraku,
lepata krilā puna. Kao pčele –
u proljeće kad Sunce s Bikom jezdi,
što pomladak svoj oko košnice 770
u roju šalju; lete tamo-amó

kroz rosno cvijeće, il' na glatkoj dasci
predziđa kule slamnate im, novom
natrtoj smolom, šecuć raspravljaju
državne stvari; tako gust i zbijen 775
bješe roj njihov, al' kad znak bje dan

gle čuda! oni što od divovā,
sinova Zemlje izgledahu veći,
sad manji no patuljci su u malu
zbijeni sobu, kô Pigmejci iza 780
indijske gore, ⁹⁶ il' vilinski elfi
što ponoćne im gozbe, pokraj šume

il' zdenca, seljak zakašnjeli vidi,
il' sanja da ih vidi, dok mu Mjesec
sudac, nad glavom sjedi bližeć' Zemlji 785
svoj blijedi hod; očarat smijehom, plesom,
oni, i vedrom glazbom žele sluh mu:
srce mu odmah radost i strah prožme.
Smanjiše dusi bestjelesni oblik
na nâjmanju mu mjeru pa im tjelesno, 790
premda ih ima bezbroj, ne bje ù toj
dvorani dvorca paklenog. Dubòko
unutra, u obujmu pravom svom,
Kerubi i gospoda Serafi su
nàsamo sjeli na tajnu konkálvu, 795
tisuću polubogova na zlatnim
stolcima. Nakon kratke stanke i
poziva, poče veliko to vijeće.

25. VII. 2004.

S engleskoga preveo
Luko Paljetak

Napomena: U dogovoru s urednikom izdavačke kuće Profil iz Zagreba Miltonov *Izgubljeni Raj* počeo sam prevoditi ljeti 2004. godine. Preveo sam Prvo pjevanje i počeo prevoditi Drugo. Iz meni nepoznatih razloga Profil je odustao od tog projekta pa sam i ja prestao prevoditi. Smatram međutim da je zbog kulture prevođenja u nas korisno objaviti i ovaj moj prijevod pa ga zato dajem u javnost. *Izgubljeni Raj* prevodio sam služeći se ovim izdanjima: John Milton, *Paradise Lost and Other Poems*. Edited, with Introduction by Maurice Kelly. Published for the Classic Club by Walter J. Black, Inc. – Roslyn, N.Y. 1971, i: John Milton, *Paradise Lost*, Penguin Books, 1996. Zbog provjere značenja pojedinih mjesta, a i iz radoznalosti, posegnuo sam i za sljedećim prijevodima: John Milton, *Izgubljeni Raj*. Preveo sa Engleskog Milovan Đilas, Harcourt, Brace & World, Inc., New York, 1969; Džon Milton, *Izgubljeni Raj I*, prevod Darko Bolfan, prepev Dušan Kasanović, Zavod za izdavačku delatnost Filip Višnjić, Beograd 1989.; Džon Milton, *Izgubljeni Raj II* i *Raj ponovo stečen*, prevod Darko Bolfan, prepev Dušan Kosanović, Zavod za izdavačku delatnost Filip Višnjić, Beograd, 1989.; John Milton, *Izgubljeni Raj*, prevedel Marjan Strojan, Cankarjeva založba, Ljubljana, 2003.

Ovaj prijevod posvećujem svojoj preminuloj supruzi Anuški koja se vrlo radovala ovom, nažalost, neostvarenom poslu. U svakom slučaju, Raj je za mene izgubljen.

L.P.

Dubrovnik, 25. I. 2020.

BILJEŠKE

-
- ¹ *veći Čovjek* – Mesija, Isus Krist
- ² *Horeb* – Božja planina; vidi: *Izlazak* 3,1.
- ³ *izabrani rod* – narod Izraelov
- ⁴ Prvo Miltonovo krivovjerje; prema *Knjizi postanka* 1,2 Bog je svijet stvorio iz ničega.
- ⁵ *Sion* – brod u Jeruzalemu gdje je bio Salomonov hram
- ⁶ *Siloe* – potok gdje je Isus izliječio slijepca; vidi: *Ivan* 9,7
- ⁷ *Aonska gora* – Helikon u Grčkoj; gora posvećena Apolonu i Muzama
- ⁸ *golub* – Vidi: *Ivan* 1,32.
- ⁹ *zabrana* – Vidi: *Postanak* 2,17
- ¹⁰ Vidi: *Postanak* 1,28
- ¹¹ *Belzebub* – demon; hebr. „bog muha“
- ¹² *Satan* – hebr. Protivnik; Sotona, Zloduh
- ¹³ *serafi* – anđeoski red; ima više anđeoskih redova, sve po tri: Serafi, Kerubi, Prijestolja; Vlasti, Moći, Gospodarstva; Kerubi, Arhandeli, Anđeli
- ¹⁴ *Kerub* – vidi bilj. 13.
- ¹⁵ *Titani* – prema grč. Mitologiji sinovi boga neba Urana i božice zemlje Geje; muški su bili: Ocean, Koej, Krij, Hiperion, Japet i Kron.
- ¹⁶ *djeca Geje* – divovi; tri pedesetoglava i storuka sina božice Geje i boga Urana: Brijarej, Kot i Gij
- ¹⁷ *Brijarej* – vidi bilj. 16.
- ¹⁸ *Tifon* – div sa stotinu zmijskih glava, s glavom čovjeka, psa i bika, sin Geje i boga podzemnog svijeta, Tartara
- ¹⁹ *Levijatan* – golema biblijska riba; vidi: *Knjiga o Jobu* 40-41.
- ²⁰ *Pelor* – sjevernoistočni rt Sicilije na kojem je vulkan Etna; vidi: Vergilije, *Eneida*, III, 570.

-
- ²¹ *Stiks* – u grč. Mitologiji jedna od četiri podzemne rijeke, simbol Hada i smrti
- ²² *majstor iz Toskane* – Galileo Galilei
- ²³ *Fiesole* – brdo i gradić iznad Firence
- ²⁴ *Valdarno* – dolina rijeke Arno na kojoj leži Firenca
- ²⁵ *Valombrosa* – benediktinska opatija pokraj Firence (11. st.); Miltonu je važno njeno ime: Sjenovita dolina
- ²⁶ *Orion* – zvijezde koje je bilo znak olujnog vremena
- ²⁷ *Buziris* – sin boga Posejdona i kraljice Lisiente; Milton pak misli na egiptaskog kralja Buzirisa koji je žrtvovao strance.
- ²⁸ *Gošena* – Vidi: *Postanak* 47, 4.
- ²⁹ *Amramov sin* – Mojsije; Vidi: *Izlazak* 10, 13-15.
- ³⁰ *Knjiga života* – Vidi: *Postanak* 69, 29; Ivan, *Otkrivenje* 21, 27.
- ³¹ *Moloh* – semitsko božanstvo; ime mu znači: kralj.
- ³² *Amonci* – semitski narod na području rijeke Jordan; glavni im je grad bio Rabba, Izraelci su ih mrzili.
- ³³ *Rabba* – Vidi bilj. 32.
- ³⁴ *Argob* – ili Og, grad i država u Aziji, s druge strane Jordana; Vidi: *Jošua* 13, 12.
- ³⁵ *Basan* – Vidi: *Jošua* 12.4; 13, 12; *Brojevi* 21, 33.
- ³⁶ *Arnon* – rijeka/potok koji utječe u Crno more; vidi: *Jošua* 12,1; 13,9; *Brojevi* 21, 13.
- ³⁷ *sramni brijeg* – Maslinska gora
- ³⁸ *Hinom* – dolina; vidi: 2 *Kraljevi*, 23, 10.
- ³⁹ *Tofet* – Vidi: 2 *Kraljevi* 23, 10.
- ⁴⁰ *Kemoš* – Vidi: 1 *Kraljevi*, 11, 7.
- ⁴¹ *Aroer* – grad na rijeci Arnon (vidi bilj. 36); vidi: *Jošua* 12,2.

-
- ⁴² *Nebo* – uzvisina s koje je Mojsije prvi i posljednji put vidio Obećanu zemlju; vidi: *Brojevi*, 21.
- ⁴³ *Abarim* – gora na desnoj obali Jordana, na njoj je uzvisina Nebo; vidi: *Brojevi*, 21.
- ⁴⁴ *Hešbon* – kraljevina, glavni je grad Sihona, amonskoga kralja; vidi: *Jošua*, 12,2; 13,9; *Brojevi* 21, 26-30.
- ⁴⁵ *Sihonovo carstvo*; vidi: *Jošua* 12, 2-3.
- ⁴⁶ *Sibma* – Vidi: *Jošua*, 13, 17-18.
- ⁴⁷ *Eleal* – Vidi: *Brojevi*, 32, 2.
- ⁴⁸ *Peor* – Vidi: *Brojevi* 22, 4-6.
- ⁴⁹ *Šitim* – Vidi: *Brojevi*: 25, 1-3, 5.
- ⁵⁰ *Jošija* – izraelski kralj (7. st. Pr. Kr.); vidi: 2 *Kraljevi* 23.
- ⁵¹ *Astarta* – Vidi: *Suci* 2, 11-13.
- ⁵² *Baal* – U Bibliji imenom Baal označavaju se svi lažni bogovi; vidi: *Suci* 2, 11; 10, 6; 1 *Kraljevi* 16, 31-32.
- ⁵³ *Aštoret* – Aštarta/Astarta/Ištar; kao veliku božicu štovali su je Semiti iz Sirijske doline; u njenim hramovima prakticirala se sveta prostitucija; vidi: *Suci* 2, 11-13.
- ⁵⁴ *djeve sidonske* – izraelske žene; prema imenu grada Sidona
- ⁵⁵ *kralj ženoljubac* – Salomon, kralj koji je „volio mnoge žene tuđinke“ i imao „sedam stotina kneževskih žena i tri stotine inoča“; vidi: 1 *Kraljevi*, 11, 1, 3.
- ⁵⁶ *Tamuz* – babilonsko-sumerski bog, kod Grka Adonis; svake godine je zbog rana zadobivenih u lovu na vepra umirao i odlazio u podzemni svijet a zatim oživljavao; svetkovine njemu u čast nazivale su se Adonije: prvog dana žene su slavile njegovo rođenje, a drugog oplakivale njegovu smrt; vidi npr. Teokrit, *Idile*, XV.
- ⁵⁷ *Adon* – rijeka između Biblosa i Balbeka, gdje su najsvečanije slavili Tamuza/Adonisa; tu je Adonisa ranio i usmratio vepar, voda te rijeke zato je crvena, zapravo crvenu boju daje joj hematit koji kiša ispire s njegovih obala.

-
- ⁵⁸ *Ezekijel* – prorok: „I povede me do vrata Doma Jahvina što su okrenuta prema sjeveru. I gle, ondje sjedahu žene i oplakovahu Tamuza.“ (*Ezekijel*, 8, 14).
- ⁵⁹ *Dagon* – filistejski bog mora; vidi: 1 *Samuel* 5, 2-5; 1 *Makabejci* 10, 83-84.
- ⁶⁰ *Azot* – ili Ašdol, filistejski grad; vidi: *Jošua* 15, 45; 1 *Makabejci* 10, 83-84.
- ⁶¹ *Gat* – filistejski grad u koji je bio prenesen Kovčeg Božji; vidi: 1 *Samuel*, 5, 8-9.
- ⁶² *Askalon* – filistejski grad gdje se je neko vrijeme nalazio Dagon; vidi: 1 *Samuel* 10, 86.
- ⁶³ *Akaron* – filistejski grad u Palestini gdje su se klanjali Dagonu.
- ⁶⁴ *Rimon* – sirijsko božanstvo; vidi: 2 *Kraljevi*, 5, 18.
- ⁶⁵ *Abana* – rijeka kod Damaska koja teče dolinom Arkad.
- ⁶⁶ *Farfar* – rijeka koja izvire u Libanonu i teče kroz Damask.
- ⁶⁷ *gubavac* – sirijski vojskovođa Naaman; vidi: 2 *Kraljevi* 5, 1-2.
- ⁶⁸ *Ahaz* – sin Jonatanov, judejski kralj (8. st. pr. Kr.), 16 godina je kraljevaio u Jeruzalemu, osvojio je Damask i priklonio se idolopoklonstvu; vidi: 2 *Kraljevi* 16, 1-20.
- ⁶⁹ *Horeb* – brijeg na gori Sinaj na kojem je Mojsije primio 10 Božjih zapovijedi; vidi: *Izlazak*, 3.
- ⁷⁰ *Jeroboam*, izraelski kralj; vidi: 1 *Kraljevi*, 12, 25-33.
- ⁷¹ *Betel* i *Dan* – gradovi gdje je Jeroboam postavio dva teleta da im se Izraelci klanjaju; vidi: 1 *Kraljevi* 12, 30-33.
- ⁷² *Belial* – demon/pakleni duh; ime mu znači: Bezvrijedni/razuzdani.
- ⁷³ *Eljevi sinovi* – štovaoci Belialovi, koji ne priznaju Boga; sinovi svećenika Elija; vidi: 1 *Samuel* 2, 12-17; 22-25.
- ⁷⁴ *Gibeja* – grad; vidi: *Suci* 19, 11-30; 20, 1-11.
- ⁷⁵ *Javan* – sin Noina sina Jafeta; Milton ga je izjednačio s Ionom, praocem Jonjana.

-
- ⁷⁶ *delfska hrid* – Apolonovo proročište u Delfima pod Parnasom.
- ⁷⁷ *Dodona* – grčki grad u Epiru gdje je bio Zeusovo proročište i hram
- ⁷⁸ *Hesperija* – za Rimljane Peloponeski poluotok, a za Grke Italija.
- ⁷⁹ *krajnji otoci* – Velika Britanija i Irska
- ⁸⁰ *Azazel* – prema kabalističkoj tradiciji Azazel je Satanin stjegonoša.
- ⁸¹ *dorski* – ratnički.
- ⁸² *Pigmejci* – prema Homeru Pigmejci su narod patuljaka koji ratuju sa ždralovima; vidi: Homer, *Ilijada*, III, 1-7.
- ⁸³ *Flegra* – ravnicu u Tesaliji gdje je Zeus gromom oborio divove a Herkul ih smaknuo.
- ⁸⁴ *Teba* – Tebu je opsjedao Edipov sin Polinik; to je tema Eshilove drame *Sedmorice protiv Tebe*.
- ⁸⁵ *sin Utherov* – kralj Artur iz britanskih srednjovjekovnih legendi.
- ⁸⁶ Milton nabraja mjesta na kojima su se održavali viteški turniri ili vodile bitke.
- ⁸⁷ *Bizerta* – grad u Tunisu
- ⁸⁸ *Fontarabija* – Karlo Veliki nije u sukobu s Arapima poginuo kod Fontarabije, poginuo je njegov nećak Roland, i to ne tu nego u Pirinejima, u klan-cu Roncevaux; Milton je to mjesto vjerojatno izabrao zbog igre riječima: Arapi – Fontarabija; spjev *La chanson de Roland* nije mu mogao biti poznat jer je otkriven tek poslije Francuske revolucije.
- ⁸⁹ *Mamon* – sirijsko božanstvo bogatstva/novca; u Bibliji simbol pohlepe
- ⁹⁰ *djelo kraljeva memfijskih* - piramide
- ⁹¹ *Serafis* – naziv za Ozirisa dok boravi u podzemnom svijetu
- ⁹² *Belus* – glavno babilonsko božanstvo
- ⁹³ *Auzonija* – Italija; naziv je dobila prema Auzonu, sinu Odiseja i nimfe Kalipse.
- ⁹⁴ *Mulciber* – talilac kovina: drugo ime za Hefesta odnosno Vulkana

⁹⁵ *Lemnos* – otok na koji je gnjevni Jupiter bacio Hefesta/Vulkana; „On me je (...) / za nogu pograbio i bacio s praga božanskog, / čitav sam padao dan, kad zalažашe sunce, / padnem na Lemnos (...).“ (Homer, *Ilijada*, I, 590-593).

⁹⁶ Plinije smatra da Pigmejci žive iznad izvora Gangesa.